

משנה ראשונה ואחרונה ברמב"ם

פתיחה

הביטויים 'משנה ראשונה' ו'משנה אחרונה' מצויים במקורות התנאים והאמוראים. ההבנה הרווחת במחקר היא כי ב'משנה ראשונה' הכוונה לקבצי משניות שנערכו לפני משנתו של רבי. בין חוקרי התלמוד¹ מצאנו שחילקו קבצי משניות אלה לשלוש תקופות:

1. משנה שנכתבה בתקופת המלחמה והחורבן.
 2. תקופה הקדומה לר' עקיבה אך כוללת את דברי הלל ושמאי, כנראה נכתבה סמוך לחורבן הבית על ידי תלמיד בית הלל.
 3. משנה החולקת על משנתו של ר' עקיבה, כנראה משנת ר' יוסי.
- מכל מקום מדובר ב'ראשונה' ו'אחרונה' על ציר הזמן.

כך כתב הרב ד"ר דוד צבי הופמאן:² "כל ההלכות שציינו אותם בשם 'משנה ראשונה' או המתחילות 'בראשונה' שייכות אל קבוצת המשניות העתיקה", או כפי שסיכם הרי"ן אפשטיין:³ "כל אלה מוכחים למדי שהיתה בעולם משנה קדומה, סדורה ומסוגנת". ברם נראה כי לא כך ראה הרמב"ם את הדברים, והבנתו ושימושו בכיטויים אלה שונה.

1. ראה הרב זכריה פראנקעל (פרנקל), דרכי המשנה, לייפציג תשי"ט עמ' 138-143 ו-210; הרב ד"ר דוד צבי האפמאן (הופמן), המשנה הראשונה ופולוגתא דתנאי, ברלין תרע"ד עמ' 41-45; רי"ן אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים תשי"ז, עמ' 21-24. לדיון בשאלה האם זו לדעתם ההבנה היחידה לביטוי 'משנה ראשונה' או שמה גם הם הבינו שמדובר במעשה שלא התקבל להלכה, ראה לקמן הערות 15 ו-39.

2. הערת עורך (ה.ד.): יש לציין שדברי אלבק המובאים להלן בסוף המאמר הם ציטוט מילה במילה מדברי פרנקל המצוינים כאן. וממילא עולה שגם פרנקל הבין שמדובר בהלכה שנדחתה בדור מאוחר יותר, וכאפשרות שמעלה הרב המחבר להלן בהערה 39. ועוד יש לציין שהרמב"ם בכל התייחסויותיו להלן, לא שלל את האפשרות ש'משנה ראשונה' היא גם חלק מקובץ הלכות קדום.

2. לעיל הערה 1 עמ' 42.

3. לעיל הערה 1 עמ' 24.

במאמר זה נעמוד על הדרך שבה כנראה הבין הרמב"ם ביטויים אלה, ונראה כיצד הוא עשה בהם שימוש. לשם כך נבחן כיצד ראה הרמב"ם את המשנה והיחס בינה לבין הלכה; כיצד הוא הסביר את הביטויים הללו הנמצאים במקורות; ומה הוא הפיק מהגדרות הללו.

'משנה' ו'הלכה' ברמב"ם

ראשית יש לברר מה מתכוון הרמב"ם כאשר הוא כותב את המילה 'משנה'. נראה כי משנה והלכה הן מילים מתחלפות. בסוף ההקדמה לפירוש המשנה כתב הרמב"ם:⁴

וראיתי שיהיה סדר חבורי כדרך שעושים כל המפרשים: אכתוב דברי המשנה עד סוף ההלכה. אחר כך אדבר בפירוש אותה ההלכה כמו שביארנו, ואחר כך אכתוב הלכה שניה, וכך עד סוף המשנה. וכל הלכה שהיא ברורה אכתבנה ולא אדבר עליה.

את כל המילים 'משנה' ו'הלכה' כתב הרמב"ם בעברית. נראה כי מילים אלו בעלות אותה המשמעות. החיבור נקרא משנה, ותוכנו הוא הלכות. חיבור המשנה בנוי מהלכות הלכות, הרי שכל משנה נקראת הלכה.⁵

לפיכך, כאשר כתוב 'משנה ראשונה/אחרונה', לא בהכרח הכוונה למשנה במובן של שם החיבור, אלא יתכן כי מדובר בהלכה ראשונה, ואז אין עניין לחפש קובץ קדמון אלא הלכה שהגיעה אחריה הלכה אחרת - הלכה אחרונה - שביטלה את הפסיקה הקודמת.

4. המובאות מ"פירוש המשנה" לרמב"ם לקוחות ממהדורת ר"י קאפח, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ט, פרט להקדמות שבהן הסתייענו במהדורת ר"י שילת, ירושלים תשנ"ב, ומסכתות ברכות, פאה, גטין ועבודה זרה, מהדורה מבוארת ירושלים תשס"ב-תש"ע. במסכתות הללו הבאנו גם את הניקוד שהוסיף הרמב"ם לטקסט בכתב ידו. אף השווינו את תרגומי "פירוש המשנה" עם כתב יד הרמב"ם, מהדורת צילום פקסימילית בשלושה כרכים, בעריכת ר' אדלמן, קופנהגן תשט"ז-תשכ"ו. ההפניות והמובאות ל"משנה תורה" מן ההקדמה עד ספר נשים וספרים זרעים, נזקים, משפטים ושופטים לקוחים ממהדורת מו"ר הרב נחום אליעזר רבינוביץ' שליט"א, עם פירוש יד פשוטה, ירושלים תשמ"ד-תשע"ו. משאר הספרים מהדורת הר"י קאפח, מכון מש"ה, קריית אונו תשמ"ו-תשנ"ז.

5. לדבר זה יש משמעות גדולה מאוד בתחומים רבים. למשל ביחס לפסיקת הלכה, הרמב"ם בפירוש המשנה פוסק הלכה רק במקרים שיש לדבר משמעות מעשית, כלומר, מחלוקת בעניין הלכתי או תיאולוגי. בלשונו של הרמב"ם: "כל סברא מן הסברות שאין בה מעשה מן המעשים שנחלקו בה חכמים, לא נאמר בה הלכה כפלוני" (פיהמ"ש שבועות א', ד). ראה מה שכתבנו בנושא זה במאמר פסיקת הלכה בפירוש הרמב"ם למשנה, מסורה ליוסף ח תשע"ד עמ' 363-384 ובנספח למסכת גטין - מהדורה מבוארת (לעיל הערה 4) עמ' תקלו-תקמא.

א. לשון 'משנה ראשונה' במשנה

לקמן נסקור את המקומות בהם מצאנו את הביטוי 'משנה ראשונה' בנוסח משנת הרמב"ם,⁶ וכיצד הסביר הרמב"ם את הביטוי בכל מקום.

ארוסת כהן באכילת תרומה

משנה כתובות ה', ג:

היבם אינו מאכיל בתרומה. עשת שישה חודשים בפני הבעל ושישה חודשים בפני היבם, אפילו כולם בפני הבעל חסר יום אחד בפני היבם - אינה אוכלת בתרומה. זו משנה הראשונה; ובית דין של אחריהם אמרו, אין האישה אוכלת בתרומה, עד שתיכנס לחופה.⁷

במשנה שלפני כן כתב הרמב"ם: "אבל בת ישראל מאורסת לכהן, כבר ביארנו בפרק שלפני זה שאינה אוכלת בתרומה עד שתכנס לחופה". והכוונה לכתובות ד', ה ששם כתב הרמב"ם: "בראשונה היה הכלל אצלם בת ישראל שנתארסה לכהן תאכל בתרומה והיא בבית אביה, שהרי היא קנין כספו של כהן. אבל נאסר זה שמא יאכל אחר עמה והיא בבית אביה, ולפיכך אמרו לא תאכל בתרומה עד שתכנס לחופה, ולזה רמז באמרו לעולם היא ברשות האב עד שתכנס לחופה, שלא תאכל בתרומה. ואפילו הגיע זמן ולא נשאת שנתחייב בעלה במזונותיה, כמו שיתבאר בפרק שאחר זה". וביותר ביאור בהלכות תרומות ו', ג: "ישראלית שנשאת לכהן, אפילו קטנה בת שלש שנים ויום אחד - תאכל בתרומה וחזה ושוק. ודין תורה שתאכל משנתארסה, שהרי היא קניינו, אבל אסרו חכמים שתאכל עד שתכנס לחופה, גזרה שמא תאכיל תרומה לאביה ולאחיה כשהיא ארוסה בבית אביה".

הרי שדין משנה ראשונה תקף להלכה והוא דין תורה. משנה אחרונה רק הגבילה את דין תורה.⁸

במקום זה לא הזכיר הרמב"ם משנה ראשונה ואחרונה, ורק בפירוש המשנה כתב "בראשונה".

6. נוסח משנת הרמב"ם על פי כתב יד הרמב"ם המתואר לעיל הערה 4.

7. כך נוסח המשנה אצל הרמב"ם. אך ראה אצל רי"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה חלק ב, ירושלים תש"ח, עמ' 972-973, שכל התוספת של עניין משנה ראשונה נוסחה בשלב מאוחר יותר בעקבות הירושלמי והתוספתא.

8. במשנת ארץ ישראל עם פירוש ספראי, ירושלים תשע"ג, עמ' 318, תיארכו את המשנה הראשונה לנוהג שהיה מקובל ביהודה להתייחד קודם החופה, ואת המשנה האחרונה ייחסו לגליל, שם לא היה הרבר נהוג. אחרי מרד בר כוכבא, עבר מרכז העשייה התנאית לגליל, ואם כך משנה אחרונה משקפת נוהג שהיה מקובל בזמן זה בגליל.

כמות איסור היין לנזיר

משנה נזיר ו', א:

אינו חייב עד שיאכל מן הענבים כזית; משנה הראשונה, עד שישתה רביעית יין.
רבי עקיבה אומר, אפילו שרה פיתו ביין, ויש בה כדי לצרף כזית - חייב.

במקרה זה המשנה האחרונה היא דברי ר' עקיבה⁹ אך הם אינם להלכה, כפי שכתב הרמב"ם בביאורו למשנה שם: "פירוש שרה פתו, הרטיב פתו, והיא מלה עברית וכל משרת ענבים. וענין לצרף כזית, שיהא בפת עם היין שנשרתה בו כזית, לפי שר' עקיבה סובר התר מצטרף לאיסור. ואין הלכה כר' עקיבה". לכן בהלכות נזירות פרק ה פסק הרמב"ם את המשנה הראשונה בהלכה ב וכתב: "היוצא מן הגפן כיצד: נזיר... שתה רביעית יין... הרי זה לוקה"; וכן שם הלכה ג: "וכן אם שתה רביעית מן התערובת יין וחומץ, לוקה"; ואת דברי המשנה האחרונה פסק עם התיקון הנדרש בהלכה ה: "וכן אם שרה פיתו ביין, והייתה רביעית יין בכדי פרס מן הפת, ואכל כדי פרס, שנמצא שאכל רביעית יין - הרי זה לוקה". במקרה זה המשנה הראשונה חולקת על משנתו של ר' עקיבה, וגם כאן לא הזכיר הרמב"ם כלל משנה ראשונה ואחרונה.

קונה קרקע מאלים שגולה

משנה גטין ה', ו:

לא היה סיקריקון ביהודה בהרוגי המלחמה, מהרוגי המלחמה ואילך ישבו סיקריקון. כיצד? לקח מן הסיקריקון וחזר ולקח מבעל הבית - מקחו בטל, מבעל הבית וחזר ולקח מן הסיקריקון - מקחו קיים... זו משנה הראשונה. בית דין שלאחריהם אמרו: הלוקח מן הסיקריקון - נותן לבעלים רביע.

בביאורנו לגטין עמדנו על כך שלפי המקומות הנוספים שמוזכר בהם הסיקריקון (ביכורים א', ב ובמכשירין א', ז) אנו למדים כי הרמב"ם כלל בשם סיקריקון את כל האנשים האנסיים והאלימים, ללא קשר לתקופה מסוימת בהיסטוריה וללא שיוך לאומי. הסיקריקון בבכורים ובגטין הוא ביחס לקרקעות דווקא והוא היה גוי (ראה אוצר הגאונים גטין חלק התשובות נח, א: "ופי' סקיריקון, אדם גדול עמלקי"),¹⁰ ואילו הסיקריקין במסכת מכשירין הם היהודים הקנאים שחיו בימי המצור והתנגדו להירכרות עם הרומאים. את כולם כלל הרמב"ם באותו הסבר. כך עשו גם הגאונים ששילבו את שני סוגי המציקין והאלמים, ראה בפירושו הגאונים לסדר טהרות על המשנה במכשירין

9. נחלקו פרשני המשנה מה בדיוק דברי המשנה הראשונה ועל מי היא חולקת. ראה סיכום הדברים בתוספות נזיר לח, ב (ד"ה ואינו) ולא ניתן להכריע כיצד הסביר הרמב"ם את המשנה בעניין זה. מכל מקום רבי עקיבה חולק על דברי המשנה הראשונה וסביב דברים ברורים אלה של הרמב"ם ניתחנו את דברי המשנה.

10. ראה בביאורנו למסכת גטין שהרמב"ם תיקן במהדורה מאוחרת שמדובר בגויים דווקא.

שהסבירו: "סיקריקון. פי' ליסטין ואנשי מלכות". מכל מקום מדובר בהלכות שחייבות להיות מותאמות למציאות שבה הן נאמרות. לכן דין משנה הראשונה לא המשיך הלאה, כי הגיע זמן חדש עם תקנות מתאימות. במשנה תורה הלכות גזלה ואברה י', ג פסק הרמב"ם את דין המשנה האחרונה: "לפי כך הלוקח מן המציק בשלשים, נותן לבעלים עשרה או נותן להם רביע הקרקע", ברם דברי המשנה הראשונה אינם דחויים אלא רק לא מתאימים יותר. גם כאן לא הזכיר הרמב"ם שמדובר בדין שמקורו במשנה אחרונה.

פסול קורבה לעדות מהתורה

משנה סנהדרין ג', ד:

אלו הן הקרובין - אחיו, ואחי אביו, ואחי אימו, ובעל אחותו, ובעל אחות אביו, ובעל אחות אימו, ובעל אימו, וחמיו, ואגיסו,¹¹ הן ובניהן וחתניהן, וחורגו לברו. אמר רבי יוסי, זו משנת רבי עקיבה; אבל משנה ראשונה, דודו ובן דודו. וכל הראוי לו לירושה, וכל הקרוב לו באותה שעה.

במשנה זו תוחם הרמב"ם את דברי המשנה הראשונה ואף פוסק הלכה: "ואמרו וכל הראוי לירושה, אינו מדברי משנה ראשונה, אלא הוא המשך משנת ר' עקיבה... ואין הלכה כמשנה ראשונה". מפרשנות הרמב"ם במשנה זו אנו רואים שיש משמעות לכירור מה בדיוק כללה המשנה הראשונה. בנוסף לכירור זה פסק הרמב"ם שלא כמשנה הראשונה.¹² הרי שאם עד כאן לא כתב זאת הרי שההלכה כן כמשנה הראשונה, כפי שגם באמת הראנו עד מקום זה שבכל מקום פוסק הרמב"ם את דברי המשנה הראשונה.

גם בהלכה זו, שבה המשנה הראשונה אינה להלכה, היא מאוד משמעותית לגדרי המצווה. במשנה תורה הלכות עדות יג, א פסק הרמב"ם: "אין פסול בדין תורה, אלא קרובים ממשפחת אב בלבד. והם האב עם הבן ועם בן הבן, והאחים מן האב זה עם זה, ובניהם זה עם זה; ואין צריך לומר, הדוד עם בן אחיו. אבל שאר הקרובים מן האם, או מדרך האישות - כולן פסולין מדבריהם". מהיכן לקח הרמב"ם את זה שרק קרובים ממשפחת האב פסולים מהתורה? אדרכא, למדנו בגמרא סנהדרין כז, ב-כח, א: "מנהני מילי? דתנו רבנן: לא יומתו אבות על בנים, מה תלמוד לומר? אם ללמד שלא

11. כך הגרסא במשנת הרמב"ם. בפירוש המשנה כתב הרמב"ם 'גיסו' ודבר זה כדרכו שהוא מבקש לתעד נוסחים שונים של המשנה. ראה מה שכתבנו בעניין בנספח לכל איחד מהמסכתות שהוצאנו לאור (לעיל הערה 4): מסכת ברכות עמ' תמוז-תמח; מסכת פאה עמ' תצא-תצב; מסכת גטין עמ' תקמט; מסכת ע"ז עמ' רכט.

12. על פסיקת הלכה בלשון שלילה ראה מה שכתבנו במאמר פסיקת הלכה בפירוש הרמב"ם למשנה, מסורה ליוסף ח תשע"ד עמ' 363-384, ובנספח למסכת גטין - מהדורה מבוארת (לעיל הערה 4) עמ' תקלו-תקמח.

ימותו אבות בעון בנים ובנים בעון אבות - הרי כבר נאמר איש בחטאו יומתו. אלא, לא יומתו אבות על בנים - בעדות בנים, ובנים לא יומתו על אבות - בעדות אבות... אשכחן קרובי האב, קרובי האם מנלן? אמר קרא: אבות אבות תרי זימני, אם אינו ענין לקרובי האב - תניהו ענין לקרובי האם, הרי שגם קרובי האם פסולים לעדות. יתרה מכך, מכיוון שאין הלכה כמשנה הראשונה אלא כמשנת ר' עקיבה גם קרובי האם פסולים כמו קרובי האב, ומה ראה הרמב"ם לחלק ביניהם?

אלא מכיוון שמצאנו שיש מחלוקת בין משנה הראשונה ורבי עקיבה, ובדין תורה לא יתכן שתהיה מחלוקת¹³ - קבע הרמב"ם את דעת המשנה הראשונה כדין התורה וכל השאר הם דברי חכמים. אם הם נסמכים לפסוק הרי הם דברי סופרים שתוקפם מהתורה, ואם לא הם דין דרבנן.¹⁴

במקום זה מכיוון שההלכה נפסקה כנגד המשנה הראשונה היא לא מוזכרת במשנה תורה כלל, אך כאמור היא השפיעה מאוד על פסק ההלכה בגדרי המצווה במשנה תורה. גם כאן, המשנה הראשונה היא כנגד משנת ר' עקיבה.

ציר חגבים טמאים

משנה עדיות ז', ב:

העיד ר' צדוק על ציר חגבים טמאים, שהוא טהור. שמשנה הראשונה, חגבים טמאים שנכבשו עם חגבים טהורים - לא פסלו את צירן.

וביאר שם הרמב"ם: "חגבים, מיני הארבה. וצירן הוא הנוזל המתמצה מהן אינו אסור ואפילו של חגבים טמאים, לפי שאין החגבים מבעלי הדם. וכן אין צירן מכשיר ואינו כמשקין טמאין אבל מתטמא. והוא אמרם מהו טהור להכשיר? הא לטמא - אפילו כל שהוא מטמא. ועדות זו הלכה למעשה וכבר קדמה בעשירי דתרומות". הרי שהמשנה הראשונה התיירה רק את הציר של חגבים טהורים שנכבשו איתם חגבים טמאים, ור' צדוק הוסיף על זה שגם הציר של החגבים הטמאים בפני עצמו טהור.

מה שהזכיר הרמב"ם בסוף ביאורו את מסכת תרומות, הכוונה למשנה תרומות י', ט, ושם מובאת דעת המשנה הראשונה כסתם משנה ועליה הוסיפה המשנה את עדותו

13. שהרי ידוע (הקדמה למשנה): "והנה זה יסוד צריך שתדענו. והוא, שהפירושים המקובלים ממשנה אין בהם מחלוקת כלל"; וכן הלכות ממרים א, ג: "דברי קבלה אין בהן מחלוקת לעולם, וכל דבר שתמצא בו מחלוקת בידוע שאינו קבלה ממשנה רבינו". הרי שאם יש מחלוקת בין משנה ראשונה ור"ע, בהכרח מה שהם חלקו עליו אינו למשה מסיני ולכל היותר הוא מדרשת חכמים את הפסוקים (ראה הערה הבאה).

14. ראה בהרחבה במאמרנו המונחים ההלכתיים כמשנת הרמב"ם, מברכת משה - קובץ מאמרים במשנת הרמב"ם לכבודו של הרב נחום אליעזר רבינוביץ, מעלה אדומים תשע"ב, עמ' 344-

של ר' צדוק:¹⁵ "חגבים טמאים שנכבשו עם חגבים טהורים, לא פסלו את צירן; העיד רבי צדוק על ציר חגבים טמאים, שהוא טהור", ושם ביאר הרמב"ם: "חגבים, הם מיני הארבה, ואינם מבעלי חיים שיש בהם דם, ולפיכך לא יפסול צירן, לפי שהמתמזה מהן אינו אלא לחלוחית מעטה מאד. ועדות ר' צדוק הלכה למעשה", וכלל לא כתב שאין הלכה כדעת המשנה הראשונה. ניתן להסביר שיש מחלוקת בין המשנה הראשונה לבין עדותו של ר' צדוק והרמב"ם הכריע כר' צדוק, אך ניתן גם להבין כי המשנה הראשונה דנה רק בערכוב בין טהור וטמא, ור' צדוק הוסיף שגם הטמא לבדו-הציר מותר. במקרה שכזה הרי שגם המשנה הראשונה וגם ר' צדוק להלכה, ואף יתר על כן: דברי המשנה הראשונה, שאין ציר לחגבים טמאים, הם הבסיס לעדותו של ר' צדוק.¹⁶

בהלכות מאכלות אסורות ג', כב פסק הרמב"ם: "ציר חגבים טמאים מותר, מפני שאין בהן לחלוחית". הרי שפסק את דברי ר' צדוק המושגתים על דין המשנה הראשונה שציר חגבים מותר באכילה, ושינה את דברי ר' צדוק מטהור למותר.¹⁷ את ההלכה של הטהרה פסק בהלכות טומאת אכלין ט"ז, ד: "ציר חגבים טמאים - אינו מכשיר, אבל מיטמא טומאת משקין", והתוספת שהציר נטמא בטומאת משקין מקורה בירושלמי תרומות פרק י סוף הלכה ה (דף מז טור ב): "העיד ר' צדוק על ציר חגבים טמאים שהוא טהור. מהו טהור? טהור מלהכשיר; הא לטמא - אפילו כל שהוא מטמא".

בהלכה זו לא הזכיר הרמב"ם בשום מקום כי מדובר במשנה ראשונה, וכמו כן פסק אותה להלכה.

ב. מקומות בהם נקט הרמב"ם לשון 'משנה ראשונה'

עד כאן הבאנו מקומות שהמשנה כינתה אותם כמשנה הראשונה והראנו כיצד הרמב"ם התייחס אליהם. אך מצאנו גם מקרים רבים שהמשנה לא כינתה דעות

15. הלכה זו הובאה כראיה לדעת החוקרים להבנת 'משנה ראשונה' כקובץ הלכות קדום (קדום יותר אפילו למסכת עדויות), ראה רי"נ אפשטיין (לעיל הערה 1) עמ' 428.

16. ראה ג' ביאורים של הראב"ד בתו"כ פרשת שמיני ספ"ה ביחס לדברי ת"ק ור' צדוק, ובקונטרס קרני חגבים של הרב שי"ח קניבסקי (בני ברק תשל"ז) סי' יב עמ' קלה-קלו.

17. כמה מתמיה הביאור למשנה החדש (משנת ארץ ישראל עם פרוש ספראי, ירושלים תשע"ב) שכנגד כל הראשונים וכנגד פשט המשנה הסבירו שאין כל קשר בין הרישא והסיפא במשנה בתרומות, ואף העזו לטעון שהעורך של המשנה התבלבל "ולא שת את לבו לכך שמדובר בשני מקרים שונים" (עמ' 347), ולמעשה עורך המשנה (רבי?) כלל לא הבין את הקשר בין דברי ת"ק לעדות ר' צדוק. לעניין 'משנה ראשונה' טוענים המבארים (שם): "משנה ראשונה כאן אינה הלכה קדומה אלא פשוט הרישא של המשנה".

מסוימות כמשנה הראשונה אך הרמב"ם עשה זאת על פי המקורות המאוחרים יותר שהיו לפניו.

לקמן נסקור את המקומות בהם מצאנו את הביטויים 'משנה ראשונה' ו'משנה אחרונה' בפירוש הרמב"ם למשנה, ונשווה את הדברים למקורות במשנה ובגמרא.

תוספת שביעית

משנה שביעית א', א:

עד אמתִי חורשין שדה האילן ערב שביעית? בית שמאי אומרין, כל זמן שהוא יפה לפרי; בית הלל אומרין, עד העצרת.

במשנה זו יש שני דברים שאינם להלכה: הראשון הוא שדברי ב"ה וב"ש הם על בסיס ההנחה שתוספת שביעית נאסרה מדרשות הפסוקים (פירוש הרמב"ם שם): "וסמכו דין זה למאמר ה' ששת ימים תעשה מעשיןך] וביום השביעי] תשבות]. בחריש ובקציר תשבות",¹⁸ שזה שאסר כאן חריש וקציר אינו מוסב על יום השבת מפני שהם בכלל אמרו כל מלאכה, וגם אינו על שנת השמטה מפני שכבר אסרם בה בפירוש והוא אמרו לא תזרעון] ולא תקצרו את ספיחיה (ויקרא כה, יא), לפיכך אמרו, אם אינו ענין לשבת בראשית ולא ענין לשבתות השנים, תנהו ענין לאסור שני פרקים הראשונים בחריש ובקציר". אך ההלכה כרבן גמליאל ובית דינו שדורשים פסוקים אלו כמו ר' ישמעאל (גמרא מועד קטן ג, ב), ואיסור תוספת שביעית הוא הלכה למשה מסיני.

העניין השני שאינו להלכה הוא תוקף תוספת שביעית בזמן הזה. על פי בית הלל ובית שמאי, תוספת שביעית נדרשת מפסוקים ויש מקום להנהיגה גם בזמן הזה. אך לר"ג ובית דינו תוספת שביעית היא מהלכה למשה מסיני, ולכן (פירוש הרמב"ם שם): "רבן גמליאל ובית דינו נמנו על שני פרקים הללו והתירו. ואמרו עוד בתוספתא רבן גמליאל ובית דינו התקינו שיהו מותרין בעבודת הארץ עד ראש השנה". על הלכה זו כתב הרמב"ם (פירושו למשנה שם): "משנה זו היא משנה הראשונה", כלומר דברי המשנה שלפנינו הם על פי שיטת משנה הראשונה שיש איסור תוספת שביעית גם בזמן הזה. וחזר על הדברים בשביעית ב', א, שם נאמר: "עד אמתִי חורשין שדה הלכן ערב שביעית", ופירש הרמב"ם: "וכל זה לפי משנה ראשונה כמו שביארנו (הכוונה לשביעית א, א). והלכה כמו שתקן רבן גמליאל". כך פסק גם בהלכות שמיטה ויובל ג', א: "עבודת הארץ בשנה ששית, שלשים יום סמוך לשביעית - אסורה הלכה למשה

18. שני פסוקים: הראשון שמות כג, יב: "ששת ימים תעשה מעשיך וביום השביעי תשבֹת", והשני שמות לד, כא: "בחריש ובקציר תשבֹת". בפסוק הראשון לא סימן הרמב"ם נקודות כשרטוט ולכן קיצר את המילים כך שלא היו ג' מילים רצופות מהתורה. בפסוק השני סימן הרמב"ם נקודות מעל שלוש המילים. על השרטוט בפירוש הרמב"ם למשנה, ראה מה שכתבנו בנספח למסכת פאה (לעיל הערה 4) עמ' תצ-תצא.

מסיני, מפני שהוא מתקנה לשביעית; ודבר זה בזמן שבית המקדש קיים, הוא שנאסר מפני השמועה. וגזרו חכמים שלא יהו חורשין שדה האילן ערב שביעית בזמן המקדש, אלא עד העצרת; ושדה הלבן, עד הפסח. ובזמן שאין המקדש - מותרין בעבודת הארץ עד ראש השנה כדין תורה".

ברם, יכל הרמב"ם להעמיד את המשנה באופן שונה ושהיא כן תהיה להלכה, ולומר כי משנה זו נאמרה בזמן בית המקדש, וכיום ההלכה היא שונה. למה נקט לשון שהמשנה היא 'משנה הראשונה'? מה גם שלא מצאנו במקורות לשון זו על תוספת שביעית. מכאן אנו למדים כי מה שמצאנו: "רבן גמליאל ובית דינו נמנו על שני פרקים הללו ובטלום", הכוונה שההלכה הראשונה בטלה, וזו משמעות הלשון של 'משנה ראשונה'.

לקמן ננסה לטעון שניתן לעמוד על שאלת זיהויו של רבן גמליאל עם כך שהרמב"ם כינה הלכה זו כ'משנה ראשונה'.

דם הקודשים ביחס לטומאה

משנה פסחים ז', ז:

הפסח שנזרק דמו, ואחר כך נודע שהוא טמא - הציץ מרצה. נטמא טומאת הגוף, אין הציץ מרצה. מפני שאמרו, הציץ מרצה על טומאת הדם, ואין הציץ מרצה על טומאת הגוף.

וביאר שם הרמב"ם (במהדורה אחרונה): "אחר כך נודע שהוא טמא, כלומר שהדם נטמא. ויתבאר לך בסוף עדיות שדם הקדשים אינו מתטמא, ושכל הדברים האלו האמורים בטומאת הדם היא משנה ראשונה". הרי שדברי המשנה בפסחים מבוססים על דעה שנדחתה מההלכה שדם הקודשים יכול להיטמא, ודעה ראשונה זו כינה הרמב"ם כ'משנה ראשונה'. מה שהפנה הרמב"ם לסוף עדיות, הכוונה למשנה עדיות ח, ד: "העיד ר' יוסי בן יועזר איש צרידה על איל קומציא, דכי; ועל משקי בית מטבחיא,

19. כך הנוסח במשנת הרמב"ם (כ"י) ולא יוסי כפי שמופיע במהדורת הגר"י קאפח (לעיל הערה 4). ביחס לשמו כתב הרמב"ם בהקדמה לפירוש המשנה: "חלק מעלות האנשים שנזכרו במשנה והם מאה ועשרים ושמונה כמו שהקדמנו לשלש מעלות. מי שהיה אצלו גדול מאד וברום המעלות קראו בשמו, כגון הלל, ושמאי, ושמעיה, ואבטליון, מפני גדול מעלתם, כיון שאי אפשר למצוא כנוי לרומם בו את זכרם, כמו שאין מכנים את הנביאים. ואשר הם אצלו למטה מדרגה זו מכנה אותם בשם רבן... ואשר הם אצלו למטה מדרגה זו מכנה אותם בשם רבי... וכלל מי שקראם בשמותיהם דרך גדולה הם אלה, שמעון הצדיק. אנטגנס איש סוכו. יוסי בן יועזר...". בנוסף, בסוף ההקדמה לפירוש המשנה בפרק העשירי מנה הרמב"ם: "מהם שלא נזכרה לו במשנה אלא שמועה אחת בלבד, ולא נכפל שמו בשום דבר מדיני התורה. והם שלשים ושמונה איש", ואחד מאותם השמות הוא: 'יוסי בן יועזר, ויוסי בן יוחנן, ונתאי הארכלי, ויהושע בן פרחיה, בחגיגה בלבד". ברם אנחנו יודעים שהוא נמצא גם בעדיות,

דכן; ודיקרב למיתא, מסאב. וקרין ליה יוסי שריא", וביאר שם הרמב"ם: "אפילו האומר כי טומאת משקין דאורייתא - משקה בית מטבחיא אצלו טהורין; לפי שכלל הוא אצלינו משקה בית מטבחיא דכן, הלכתא גמירי לה. וכן גם שאין אותן המשקין מכשירין לטומאה לא הדם ולא המים שמשמשין בו שם באותו המקום, והוא אמרם לא דיינן שהן דכן אלא שאין מכשירין. ובדרך דיחוי נאמר בתלמוד שהדם בלבד אינו מכשיר, ונתבאר אחר כך שהוא על הכל כלומר משקה בית מטבחיא כולם אינן מכשירין. וזה שדם הקדשים אינו מכשיר הסמיכוהו למה שנ' בדם החולין על הארץ תשפכנו כמים, אמרו דם שנשפך כמים מכשיר. לפי שעיקר ההכשר אינו אלא למים, כמו שאמר וכי יתן מים על זרע, ולמדנו שאר השבעה משקין לפי שהם דומים למים בפרטי השמות, ומהם מה שנקרא בשמות המים כמו שנבאר במסכת משקין. וכיון שהדבר כן, הרי שכל מה שנזכר במשנה מטומאת דם הקדשים לא נאמר אלא קודם לעדות זו שהעיד בה ר' יוסי שמשקה בי מטבחיא טהורים, וכך נתבאר בכולם דלא כיוסף בן יועזר". וסיים שם הרמב"ם: "וכל עדיותיו נכונות הלכה למעשה". כאן הסביר הרמב"ם באריכות את עניין 'המשנה הראשונה' ו'המשנה האחרונה', אך לא עשה שימוש בביטויים אלה כלל. בזבחים ח', יב חזר על הלכה זו ושם כינה את עדות ר' יוסי משנה אחרונה: "כבר בארנו בסוף עדיות שמשנה אחרונה שהיא למעשה שאין דם הקדשים מתטמא כלל". כך גם פסק בהלכות פסולי המוקדשין א', לו: "וכל דם הקודשים אינו מקבל טומאה כלל, שנאמר בדם: 'על הארץ תשפכנו, כמים' (דברים י"ב, טז; דברים י"ב, כד; דברים ט"ו, כג), דם שנשפך כמים הוא הנחשב כמים, ויקבל טומאה; אבל דם קודשים שאינו נשפך כמים, אינו מקבל טומאה".

הרי שבמקרה זה אנו רואים כי הייתה משנה ראשונה שבטלה אחרי שהגיעה העדות והפכה להיות משנה אחרונה, אך גם משנה אחרונה זו מאוד מוקדמת. ר' יוסי בן יועזר איש צרידה היה מהזוגות ומהדור השלישי של התנאים (הקדמת הרמב"ם למשנה): "וזה הוא הדור הראשון. והדור השני, אנטגנוס איש סוכו... והדור השלישי יוסי בן יועזר איש צרידה" ואם כן, גם משנה אחרונה זו היא מאוד מוקדמת ביחס לנוסח משנתו של רבי.

מעמד חולין שנעשו על טהרת הקודש

את המשנה בחגיגה ב', ז: "בגדי עם הארץ מדרס לפרושים, בגדי פרושים מדרס לאוכלי תרומה, בגדי אוכלי תרומה מדרס לקודש. יוסף בן יועזר²⁰ היה חסיד שבכהונה, והייתה מטפחתו מדרס לקודש; יוחנן בן גודגדה היה אוכל בטהרת הקודש כל ימיו, והייתה מטפחתו מדרס לחטאת", הסביר הרמב"ם: "וממה שאמר יוחנן בן

אלא אם כן נאמר שבעדיות זה ר' יוסי והוא איש אחר. ראה בעניין זה במשנת ארץ ישראל

עם פירוש ספראי על מסכת חגיגה, ירושלים תשע"ב, עמ' 294-295.

20. על תנא זה וזיהויו ראה לעיל הערה 19.

גדגדה היה אוכל וכו', תלמד שחולין שנעשו על טהרת הקדש קדש דאמו, לפי שכבר אמרנו בגדי קדש מדרס לחטאת, ואמר בזה שהיה אוכל חולין שנעשו על טהרת הקדש מטפחתו מדרס לחטאת. וכבר נתבאר בסוף נדה שזו משנה ראשונה, ושהם חזרו לומר שחולין שנעשו על טהרת הקדש אינן קדש בכל דבר אלא בדברים אחדים, ויתבאר כל זה בכמה מקומות בסדר טהרות". כאן כינה הרמב"ם את הדעה שסוברת שחולין שנעשו על טהרת הקודש נחשבים כקודש כמשנה ראשונה. מה שהפנה לסוף נדה, כוונתו למשנה נדה י', ו: "בראשונה היו אומרים, היושבת על דם טוהר הייתה מערה מים לפסח. חזרו לומר, הרי היא כמגע טמא מת לקודשים, דברי בית הלל; בית שמאי אומרים, אף כטמא מת", והסביר שם הרמב"ם: "אמר התנא הזה כי בראשונה היו סוברים כי חולין שנעשו על טהרת הקדש קדש דאמו, לפיכך היו אוסרים עליה לנגוע בחולין שהיו עושין על טהרת הפסח ואינם מתירים לה אלא יציקת המים למי שלש בלבד. חזרו לומר שחולין שנעשו על טהרת הקדש אינן קדש, ולפיכך התיירו לה שתגע בחולין שנעשו על טהרת הקדש ועשו אותה כמגע טמא מת לקדש עצמו. והוא ענין אמרם לקדשים, רוצה לומר לקדשים לא לחולין שנעשו על טהרת הקדש". הרי שהמשנה עצמה הציגה דעה ראשונה שסוברת שחולין שנעשו על טהרת הקודש נחשבים כקודש, ולכן אסור ליושבת על דם טוהר לעשות מעשה מסוים; אך מכיוון שחולין אלה אינם נחשבים כקודש מותר לה. כאן לא הזכיר הרמב"ם לשון משנה ראשונה ומשנה אחרונה, אלא רק כתב שהייתה דעה מסוימת והיא נדחתה מההלכה. דבר זה נלמד ממטבע הלשון "בראשונה היו אומרים... חזרו לומר...". בטהרות ב', ו חזר הרמב"ם על הסבר זה וכן הזכיר את ענין המשנה הראשונה: "כבר נתבאר בגמר חולין שכוונתו באמרו כאן שנעשה לטהרת הקדש חולין שנעשו על טהרת הקדש. אמר כי אוכל שלישי זה אם נגע ברביעי של קדש פסלו ועושה אותו פסול כמו שקדם, וכן אם נגע בחולין שנעשו על טהרת הקדש. וזו היא משנה ראשונה האומרת חולין שנעשו על טהרת הקדש דאמו לכל דבר, וכבר בארנו בשני דחגיגה שזה בשש מעלות הראשונות בלבד"; וחזר על פסק ההלכה שלא כמשנה הראשונה בטהרות ב', ח: "נמצאו אלו שלש שטות בחולין שנעשו על טהרת הקדש. וכבר בארנו שפסק ההלכה חולין שנעשו על טהרת הקדש לאו כקדש דאמו, ושהראשון טמא והשני פסול בהן בלבד". וסיכם את הדברים בהלכות שאר אבות הטומאה י"ב, טז: "שש מעלות הראשונות - עשו אותן בין לקודש, בין לחולין שנעשו על טהרת הקודש. וחמש אחרונות, שהן מן הכלי מצרף מה שבתוכו והלאה - עשו אותן בקודש בלבד, אבל לא בחולין שנעשו על טהרת הקודש, אלא הרי הן בחמש אלו כחולין. לפיכך חולין שנעשו על טהרת הקודש - הראשון טמא בהן, והשני פסול, והשלישי טהור כחולין כמו שביארנו".

דריכת ענבים על ידי גוי

משנה עבודה זרה ד', ח-ט:

[ח] לוקחין גת בעוטה מן הנכרי אף על פי שהוא נוטל בידו ונותן לתוך התפוח, אינו נעשה יין נסך עד שירד לבור. ירד לבור, מה שבבור אסור, והשאר מותר; [ט] דורכים עם הנכרי בגת, אבל לא בוצרין עמו.

וביאר שם הרמב"ם: "[ח] אם היה מרזב הגת סתום כדי שלא ירד ממנו כלום, אלא ידרך זה עם זה, אינו מתנסך לדעת משנה ראשונה²¹... אבל אם היה דורך, ויורד לבור שמתקבץ בה מיץ הענבים, הרי הכל נסך, ואפילו מה שיש בגת. ואמרו כאן 'והשאר מותר' היא משנה ראשונה, שהיתה מתירה שידרוך הגוי. ואינה הלכה; [ט] 'דורכים עם הנכרי בגת אבל לא בוצרים עמו' היא משנה ראשונה²²... ומה שהתירו לדרוך עמו, לפי שטעם הטומאה כבר נסתלק מהם, לפי שכבר נטמא במגע הגוי, והוא מוכשר, כמו שביארנו, ואם משום יין נסך - הרי אינו נעשה יין נסך עד שירד לבור. וכל זה אינו להלכה, אלא פסק ההלכה... ויין כיון שהתחיל להמשך נעשה יין נסך, ולפיכך בוצרין עמו ואין דורכין עמו". אומנם המשנה עצמה גם כאן לא כתבה שיש משנה אחרונה שהופכת את דברי המשנה בע"ז להיות שלא כהלכה, אך כך מצאנו שהסבירו האמוראים בגמרא ע"ז נה, ב: "ת"ש, ירד לבור. מה שבבור אסור והשאר מותר? אמר רב הונא, לא קשיא. כאן במשנה ראשונה כאן במשנה אחרונה". לדעת משנה ראשונה יין מתנסך רק שמתחיל להמשך לבור (וגם אז, רק מה שירד לבור נאסר מדין יין נסך), ועל כן בגת פקוקה אין דין יין נסך, וכך צריך להעמיד את תחילת המשנה. אבל להלכה כל היין, גם מה שנשאר בגת העליונה, הוא יין נסך, כדעת משנה אחרונה. וכן פסק בהלכות מאכלות אסורות י"א, א: "מאמתי יאסר יין הגוים? משידרוך וימשך היין, אף על פי שלא ירד לבור אלא עדין הוא בגת, הרי זה אסור, לפיכך אין דורכין עם הנכרי בגת שמא יגע בידו וינסך ואפלו היה כפות. ואין לוקחין ממנו גת דרוכה, ואף על פי שעדין היין מעורב עם החרצנים והזוגין ולא ירד לבור".²³

האם מותר לגרום טומאה לחולין בארץ ישראל
משנה כלים י', ב:

אין מקיפין לא בדבילה שמנה, ולא בבצק שנילוש במי פירות - שלא יביאנו לידי פסול.

21. המילים "לדעת משנה ראשונה" נוספו על ידי הרמב"ם בשולי הגיליון במהדורה שניה, אך כפי שניתן לראות מהמשך הביאור ומהמשנה הבאה, הרמב"ם הבחין בין דעת 'משנה ראשונה' ל'משנה אחרונה' כבר במהדורה ראשונה.

22. כאן מביא הרמב"ם יסוד אחר שמבוסס על משנה ראשונה שאסור לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל, אך כאן לא הזכיר שזו דעת משנה ראשונה אלא רק שזו דעה דחוייה. ראה בהרחבה במקרה הבא שנעסוק בו בעניין האם מותר לגרום טומאה לחולין בארץ ישראל.

23. ראה בהרחבה בביאורנו למסכת עבודה זרה (לעיל הערה 4) עמ' קמג-קנ.

וביאר שם הרמב"ם: "דכלה שמנה ובצק שנלוש במי פירות אין מקיפין בו ואף על פי שאינו מקבל טומאה מחמת שאינו מוכשר, מפני שהוא מביאו לידי טומאה, ואם הוכשר באחד משבעה משקין נטמא אותו הצמיד פתיל ונטמא כל מה שבתוך הכלי, לפי שדבר טמא אינו חוצץ כמו שקדם, ולפיכך הזהיר מלהקיף באכלין ואף על פי שאינן אז מתטמאין מחשש שמא יוכשרו ויתטמא אותו האוכל. וכל זה משנה ראשונה האומרת אסור לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל. והכלל הנכון והוא משנה אחרונה מותר לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל כמו שבארנו בסוף עבודה זרה, ולפיכך יהיה הדין מקיפין בדכלה שמנה ובצק שאינו מוכשר וכיוצא בהן מן האכלין". כפי שכתב הרמב"ם, המקום הראשון בו הוא תיקן כי כל המשניות הן למעשה על פי דעת משנה ראשונה והיא לא להלכה, היה במסכת עבודה זרה ד', ט; שם כתב: ²⁴ "והטעם שאסרו לבצור עמו לפי שכלל הוא אצלינו הבוצר לגת הוכשר, ואם נגע בו הגוי טמאו, ונמצא שעזר לטמאו כשבוצרו. ודיני המשנה כולה בנויים על הכלל אסור לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל, וכבר הזכרנו את זה כמה פעמים. ומה שהתירו לדרוך עמו, לפי שטעם הטומאה כבר נסתלק מהם, לפי שכבר נטמא במגע הגוי, והוא מוכשר, כמו שביארנו, ואם משום יין נסך - הרי אינו נעשה יין נסך עד שירד לבור. וכל זה אינו להלכה, אלא פסק ההלכה מותר לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל, ויין כיון שהתחיל להמשך נעשה יין נסך, ולפיכך בוצרין עמו ואין דורכין עמו". והפנה הרמב"ם מכלים לעבודה זרה כי זה המקום הראשון שבו כתב במהדורה ראשונה כי דברי המשנה אינם להלכה, כלומר זו משנה ראשונה ובאה משנה אחריה וביטלה את דבריה.

כך מצאנו שכתב גם בדמאי ב', ג, ושם במהדורה אחרונה הסביר: "וזה סובר שאסור לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל. ואין לוקחים ממנו דבר לה, מפני שהוא בחזקת טמא", כלומר שכך דעת המשנה. הרמב"ם הפנה לעבודה זרה ולא לדמאי, לשביעית או לגטין, כי שם הוא המקום הראשון שכתב העמדה זו.

ראה גם דמאי ו', ו שהעמיד את הדעות השונות - אם מותר לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל או שאסור לעשות זאת - במחלוקת בית שמאי ובית הלל: "בית שמאי אומרים, אין מוכרין את הזיתים כיון שהם עומדים לסחיטה אלא למי שהוא נאמן על הטומאה, שמא יתעסק בשמן בטומאה. ובית הלל אומרים, שמותר למוכרן למי שהוא נאמן על המעשרות אע"פ שאינו נאמן על הטומאה, לפי שבית הלל סוברים מותר לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל, וזו היא משנה אחרונה ²⁵ שמותר וכך היא ההלכה". גם כאן כינה הרמב"ם את ההלכה כמשנה אחרונה.

24. משנה זו הובאה במקרה הקודם בעניין מגע גוי ביין הנמצא בגת.

25. המילים "זו היא משנה אחרונה" כתובות על גבי מחיקה ולא ניתן לשחזר מה נכתב שם לפני כן.

גם בפירוש הרמב"ם למסכת גטין ה', ט כתב הרמב"ם: "לפי הכלל האחרון שמותר לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל" אך את זה כתב הרמב"ם במהדורה שלישית. בהתחלה הסביר הרמב"ם כי האיסור על אשת חבר לסייע לאשת עם הארץ אחרי שלב הוספת המים נובע מאיסור לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל כפי שעשה בכל המקרים שהבאנו עד כאן. במהדורה השנייה סבר הרמב"ם כי מותר לטמא חולין שבארץ ישראל, אך לדעת המשנה כאן יש איסור, ולמעשה המשנה איננה להלכה. במהדורה השלישית שינה שהמשנה כן להלכה, ואף על פי שמותר לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל במשנה מדובר על חלק התרומה שבעיסה.

לפי מה שראינו עד כאן, תיקון זה, מהדעה שאסור לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל לכך שמותר, מצוי בעוד מקומות בפירוש המשנה, אך כאן מדובר על תיקון מיוחד: ברוב המקומות הרמב"ם מעמיד את המשנה שלא כהלכה, וזו למעשה משנה ראשונה. בגטין מסביר הרמב"ם שאף שמותר לטמא חולין, בכל זאת יש מקום לאסור זאת מטעם אחר, ולכן דברי המשנה כן להלכה.

גם בגטין ה', ט, כמו בכל המופעים האחרים, העמיד תחילה את המשנה שלא כהלכה ונראה שזו הסיבה שבפיהמ"ש לעבודה זרה ד', ט²⁶ כתב: "ודיני המשנה כולה בנויים על הכלל אסור לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל, וכבר הזכרנו את זה כמה פעמים", ויתכן כי בהכללה "דיני המשנה כולה" התכוון לא רק למשנה שבעבודה זרה אלא לכל המשניות שבש"ס! הרי שבכך קבע הרמב"ם כי משנה ראשונה היא המשנה שלנו והמשנה האחרונה שהיא להלכה היא למעשה אחרי תקופת המשנה ולא מופיעה בה.²⁷

המסקנה היא על פי הגמרא בעבודה זרה נה, ב: "בראשונה היו אומרים אין בוצרין עם העובד כוכבים בגת, שאסור לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל", אבל להלכה: "בוצרין עם העובד כוכבים בגת, שמותר לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל". וכן פסקו הר"ח והאשכול בהלכות יין נסך (מהד' אלבק ח"ב ע' 62): "אבל בוצרין עם הנכרי בגת, שמותר לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל". וכן פסק הרמב"ם בהלכות טומאת אכלין ט"ז, ט: "כשם שמותר לאכל חולין טמאים ולשתותן, כך מותר לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל. ויש לו לטמא את החולין המתוקנין לכתחלה", וראה

26. דבר זה כתוב כבר במהדורה הראשונה של ע"ז, כלומר המהדורה השנייה של גטין נכתבה במקביל למהדורה הראשונה של ע"ז.

27. קביעה זו אינה סותרת את האפשרות להסביר את המשנה כן להלכה (כפי שכתב בגטין במהדורה השלישית). עניין זה משמעותי מאוד: האם הפרשנות למשנה משמעותה שזו גם הייתה כוונת כותב המשנה, או שאנו יכולים לתת פרשנות לדברי המשנה להלכה גם אם ברור שכותב הדברים לא התכוון לכך. אם נטען כאפשרות האחרונה זה נותן לנו את היכולת לטעון שהמשנה האחרונה נקבעה רק אחרי תקופת המשנה ועדיין הלכות מסוימות שבמשנה נכונות בגלל הפרשנות החדשה.

עוד בהלכות ביכורים עם שאר מתנות כהונה שבגבולין ז', יב: "מותר לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל"; ושם ח', י.

בגלל התיקונים והשינויים הרבים, והשינוי להסבר המשנה להלכה, סיים הרמב"ם את דבריו בגטין במילים "והבן זה", על מנת לזרזנו להבין את השינוי בדעתו.²⁸

מעמד הכותים

למעשה, מה שראינו עד לכאן שמקומות בהם נקט הרמב"ם לשון של משנה ראשונה הם מקומות שבהם לא כתוב כך במשנה, כי כל המשנה הייתה בנויה על הנחה מסוימת, אך בתקופה שאחר כך התקבלה ההלכה באופן אחר וכינה הרמב"ם את דעת ההלכה כמשנה אחרונה. מצאנו עוד מקרה כזה שהמשניות היו מבוססות על הנחה מסוימת אך מאירוע מסוים והלאה השתנה ההלכה ולמעשה כל המשניות כבר הפכו להיות לא רלוונטיות להלכה. המקרה הוא מעמד הכותים. על המשנה בברכות ח', ח: "עונין אמן אחר ישראל המברך, ואין עונין אמן אחר הכותי המברך, עד שישמע את כל הברכה", האריך הרמב"ם להסביר את מעמד הכותים והיחס בין ההלכה למה שכתוב במשנה: "כאן נבאר לך מה הם הכותים. והוא, שהעם שהביא סנחריב מכותה והושיבם בערי שומרון העיד עליהם הכתוב: "את ה' היו יראים ואת אלהיהם היו עובדים" (מלכים ב' י"ז, לג). אלא שארכו להם הימים עד שלמדו את התורה ופירשוה כפשוטה, ומצוה שהחזיקו בה היו מדקדקים בה ומחזיקים בה מאד, והיו מוחזקים שהם מאמיני הדת: מיחדים, ואינם עובדים עבודה זרה. עד שחקרו חכמים אחריהם ומצאו מקדשים את הר גריזים, וכשחקרו על סבת הדבר מצאו להם באותו הר דמות יונה ונודע שהם עובדי עבודה זרה, ואז הורידום כמעלת גוים גמורים לכל דבריהם. וכל מה שתמצא במשנה מעניני הכותים שמראה שהם מעולים מן הגוים וגרועים מישראל, כגון אמרם מזמנים עם הכותי, וכותי המברך וזולתם כל זה קודם שבדקו אחריהם. אבל משבדקו אחריהם ומצאו כמו שאמרנו הרי הם גרועים מן הגוים מאד. דע זאת שלא נצטרך לחזור על הכלל הזה בכל מקום שנזכר כותי". הרי שבמשנה היה מעמד מסויים לכותים, וחכמים שאחרי החורבן לא בדקו בתחילה מהי הסיבה לכך שהכותים ממשיכים לקדש את הר גריזים. כאשר חז"ל ביצעו חקירה זו, מסופר בבבלי חולין ו, א את אשר מצאו: "ומ"ט גזרו בהו רבנן (על הכותים להיות כגויים)? כי הא דר"ש בן אלעזר שדריה ר"מ לאתווי חמרא מבי כותאי, אשכחיה ההוא סבא, א"ל: 'ושמת סכין בלועך אם בעל נפש אתה' (משלי כג, ב). הלך ר"ש בן אלעזר וספר דברים לפני ר"מ,

28. כך שיטתו של הרמב"ם. במקום שיש מקום לטעות או מקום שהוא עצמו סבר אחרת בתחילה הוא עורר את הלומד לשים לב לכך. ראה מה שכתבתנו במאמר לשון תקיפה בפירוש המשנה לרמב"ם - לשונו של הרמב"ם בפסיקת הלכה במקומות מסופקים, ולשאלת יחוס הפירוש לתלמוד מסכת ראש השנה לרמב"ם, סיני קובץ הרמב"ם כרך קלה-קלו תשס"ה עמ' קנא-קצח.

וגזר עליהן. מאי טעמא? אמר רב נחמן בר יצחק: דמות יונה מצאו להן בראש הר גריזים שהיו עובדין אותה, ור"מ לטעמיה דחייש למיעוטא, וגזר רובא אטו מיעוטא, ורבן גמליאל ובית דינו נמי כר"מ סבירא להו... רבי יצחק בן יוסף שדריה רבי אבהו לאתויי חמרא מבי כותאי, אשכחיה ההוא סבא, א"ל: לית כאן שומרי תורה? הלך רבי יצחק וספר דברים לפני רבי אבהו, והלך רבי אבהו וספר דברים לפני רבי אמי ורבי אסי, ולא זזו משם עד שעשאום עובדי כוכבים גמורין. למאי? אי לשחיטה ויין נסך, מהתם גזרו בהו רבנן! אינהו גזרו ולא קבלו מינייהו, אתו רבי אמי ורבי אסי גזרו וקבלו מינייהו". לכאורה על פי דברי הגמרא היו שני אירועים. האחד בזמן ר' מאיר שבעקבותיו גזר ר' מאיר, אך דבר זה היה רק לשיטתו שהוא חושש למיעוט.²⁹ השני בימי רבי אמי ור' אסי שאז הגזירה התקבלה בצורה מלאה. הרמב"ם בפיהמ"ש בכרכות כותב שהיה אירוע אחד וגזרו עליהם בפעם אחת, ואם כן יש להסביר את האירועים באופן הבא: ר' מאיר גזר בימיו על הכותים לשיטתו. גזירה זו לא התקבלה, וגם האמורא רב נחמן בר יצחק שהסביר את דברי ר' מאיר הוא למעשה בן דורם הצעיר של ר' אמי ור' אסי. אם כן בתקופה זו, שהיא אחרי חתימת המשנה, גזרו על הכותים בגלל מציאת דמות היונה. סימוכין למעשה מציאת דמות היונה ניתן להביא גם מהירושלמי בעבודה זרה ה', ד (דף מד טור ד): "ואית דבעי מימר, כמין יון אית להון ומנסכין לי' כותיא". מכל מקום כל המשניות כבר אינן להלכה. למרות שמשניות אלו כבר אינן להלכה, יש אפשרות ללמוד ממעמד הכותים לנושאים קרובים בהלכה, כמעמד הקראים בתקופת הרמב"ם (שו"ת הרמב"ם מהדורת בלאו סי' רסה עמ' תריא; אגרות הרמב"ם מהדורת שילת עמ' תריא) ומעמד החילוניים בימינו.³⁰

ובאמת מצאנו כי הרמב"ם מכנה את המשניות שלנו כמשנה ראשונה בעניין. כאשר המשנה בנדה ד', א דנה בדיני הכותים כתב הרמב"ם: "כבר בארנו כמה פעמים שכל מה שנאמר במשנה מן הדינים המיוחדים בכותים היא משנה ראשונה,³¹ אבל היום הרי הם כגוים לכל דבריהם". גם במקרה זה, כמו בהלכה של גרימת טומאה לחולין, כתב הרמב"ם שכל משנתו של רבי היא משנה ראשונה. ברם יש לציין כי הרמב"ם הזכיר את הכותים פעמים רבות בפירוש המשנה - דמאי ג', ד; שם ה', ט; שקלים א', ה; כתובות ג', א; גטין א', ה; קדושין ד', ג; נדה ז', ג; שם ז', ד, ותמיד הפנה לביאורו בכרכות, אך רק בנדה ד', א כינה זאת כמשנה ראשונה.

29. ראה בהרחבה בביאורנו למסכת ברכות (לעיל הערה 4) עמ' שנג-שסב.

30. על מה שאפשר ללמוד מהכותים החילוניים בימנו ועל מקרים של יהודים שיצאו מהדת, או גויים שלא נכנסו לדת בצורה שלמה ונאמנותם, ראה מה שכתבנו בתחומין כו (תשס"ו) עמ' 293-304; ובפירוש הרמב"ם למסכת ברכות - מהדורה מבוארת (לעיל הערה 4) ח, ח - עמ' שנא-שסב.

31. את המילים "במשנה... משנה ראשונה" כתב הרמב"ם בעברית.

ג. האם ניתן לזהות את רבן גמליאל בתוספת שביעית ובכותים?

נבוכו הפרשנים בזיהוי רבן גמליאל שהתיר את תוספת שביעית. הרשב"ץ (אבות א', טז) כתב כי רבן גמליאל הוא רבן גמליאל דיבנה, ששימש בנשיאות אחרי רבן יוחנן בן זכאי בדור שלאחר החורבן.³² אך הרש"ס בפירושו לירושלמי כתב (כמה פעמים) כי מדובר ברבן גמליאל בנו של רבי, ואם כן מדובר אחרי חתימת המשנה.

לכאורה היה ניתן לטעון שמכך שהרמב"ם מכנה את דין תוספת שביעית כ'משנה ראשונה', הרי שרבן גמליאל זה הוא בנו של רבי, שאמר את ההלכה אחרי שנכתבה כל המשנה ומסיבה זו המשנה עצמה לא תיקנה את ההלכה. ברם כפי שראינו לעיל יש הלכות רבות שאותן מכנה הרמב"ם כ'משנה ראשונה' גם כשהתיקון נעשה עוד בזמן המשנה.³³

נראה שניתן להביא ראיה כי מדובר ברבן גמליאל בנו של רבי, מההשוואה בין דין תוספת שביעית לדיני הכותים. הגמרא במועד קטן ג, ב מביאה את תקנת רבן גמליאל על ביטול תוספת שביעית בשם בר קפרא: "ואמר ר' שמעון בן פזי אמר ר' יהושע בן לוי משום בר קפרא, רבן גמליאל ובית דינו נמנו על שני פרקים הללו ובטלום". במסכת חולין ה, ב הובאה תקנתו של רבן גמליאל על איסור שחיטת כותי בצורה מאוד דומה (מבחינת שמות האומרים ומבנה המימרה) לביטול תוספת שביעית: "אמר ר' חנן אמר ר' יעקב בר אידי אמר ר' יהושע בן לוי משום בר קפרא, רבן גמליאל ובית דינו נמנו על שחיטת כותי ואסרוה". מי הוא רבן גמליאל בחולין? אומנם רש"י ותוס' (בחולין) נחלקו בעניין: רש"י סובר כי מדובר ברבן גמליאל בנו של רבי, והתוס' סוברים כי מדובר ברבן גמליאל של יבנה, ברם נראה כי הרמב"ם הסביר כי מדובר ברבן גמליאל שאחרי חתימת המשנה על ידי רבי, מפני שאין במשנה שום הלכה כדעת ה'משנה האחרונה' הזו. יתרה מכך, בתשובה המיוחסת לרמב"ם בעניין הקראים³⁴ יש גם התייחסות לכותים, ושם כתוב בפירושו: "ועל שחיטתם גזר רבן גמליאל בנו של ר' יהודה הנשיא". אומנם הייחוס של התשובה לרמב"ם בעייתי, מסיבות סגנוניות וסתירה לכאורה בדין הקראים בין פיהמ"ש בחולין א', ב לבין

32. כך גם כתב מו"ר הגרנ"א רבינוביץ, יד פשוטה (לעיל הערה 4) בהקדמה לפרק שלישי של הלכות שמיטה ויובל (עמ' עד). על נושא זה ראה מאמרו של הרב יונה עמנואל, מי התיר תוספת שביעית, המעיין ה גיליונות ב ו- ד (תשכ"ה) עמ' 38-47 ועמ' 23-35 בהתאמה.

33. מלשון הרמב"ם בפירוש המשנה לא ניתן להכריע לאחד הצדדים, מפני שבתרגום המדויק מופיע: "ואינה אלא הלכה בזמן שבית המקדש קיים, וכאשר לא היה עוד מקדש בזמן רבן גמליאל...", ולא כפי שמופיע בנוסח הדפוסים שגרם לכמה מהאחרונים לחשוב כי מדובר ברבן גמליאל של יבנה: "שבטל בית המקדש בזמן ר"ג", וההבדל ברור.

34. תשובה זו מובאת בתשובת הרמב"ם (מהדורת בלאו) סי' תמט ובאגרות הרמב"ם (מהדורת ר"י שילת) עמ' תרסח-תרעב.

התשובה³⁵ אך די ברור כי בשני המקרים הללו מדובר בתיקון שנעשה אחרי תקופת המשנה, וזה מתאים לרבן גמליאל בנו של רבי.³⁶

ד. משנה ראשונה שאינה מתייחסת לקובץ קדום

על פי הממצאים שלעיל נראה כי לדעת הרמב"ם 'משנה ראשונה' ו'משנה אחרונה' אינן קובץ משניות קדום, אלא הלכה שהשתנתה. לא מדובר בעניין היסטורי שיש לחפש מי כתב קבצי משניות אלה, אלא על עיקרון הלכתי ביחס להלכה שהייתה מקובלת במשך תקופה ומסיבות שונות השתנתה. לפיכך, במקומות שכבר השתנו עוד בימי התנאים, וניתן ביטוי לשינוי זה במשנה עצמה - הרמב"ם היה פטור מלהזכיר את הדעה הדחויה, וכלל לא נקט לשון זו ביחס אליהם. הלכות שבמשנה שבטלו בתקופה מאוחרת יותר - אותם כינה הרמב"ם כ'משנה ראשונה', לומר לנו שהן כבר אינן להלכה.

כפי שראינו בחלק מהמקרים שהרמב"ם נקט לשון 'משנה ראשונה', לא מדובר בדעה דחויה שאינה משמעותית יותר, אלא בדעה שנדחתה אך עדיין חשוב לדעת אותה מסיבה כל שהיא: ההלכה הדחויה יכולה לחזור בעתיד (תוספת שביעית בזמן בית המקדש); ההלכה הדחויה קובעת גדרים להלכה הקיימת במקרים אחרים (כותים). בשאר המקרים, כמו גם במקרים שהמשנה עצמה נקטה לשון 'משנה ראשונה', ניתן להסביר שהלכה זו עוזרת להבנת המשנה האחרונה. בהסברנו זה יש בזה דמיון לביטוי "חכמים/חסידים ראשונים" שעמדנו בעבר³⁷ על כך שהרמב"ם נוקט אותו במשנה תורה בדיוק באותו האופן של השימוש: הלכה שאינה נכונה באופן מלא, אך משמעותית לעניין שבו עוסקים.

בראשית דברינו ציינו כי חוקרי התלמוד הבינו באופן פשוט כי 'משנה ראשונה' הכוונה לקבוצת משניות עתיקה, קודם למשנתו של רבי. אך מצאתי כי יש חוקרים שחולקים על הבנה זו וטוענים כפי שאנו מציעים ברמב"ם. פרופ' חנוך אלבק בחיבורו מבוא למשנה³⁸ הסביר ש'משנה ראשונה' לא מתייחסת לקובץ משניות קדום אלא: "עיקר משנה ראשונה היא הלכה שנויה מקדם ונהגו על פיה עד שבא הבית-דין או התנא פלוני, והוא כעין בראשונה".³⁹

35. ראה בהרחבה בביאורנו למסכת ברכות (לעיל הערה 4) עמ' שסא-שסב.

36. יש כמובן הלכות נוספות שנמסרו על ידי ריב"ל בשם בר קפרא, וחלקן קדומות לרבי והיו עוד בזמן המשנה, אך הן לא בשם רבן גמליאל.

37. הביטוי חכמים/חסידים ראשונים במשנה תורה לרמב"ם, סיני קט תשנ"ב, עמ' נו-צא.

38. מוסד ביאליק, תשי"ט, עמ' 74-76 ובנספח א עמ' 257-259.

39. אלבק מתפלמס עם הדעות הראשונות שהזכרנו, ונוקט כנגדן לשון קשה מאוד (עמ' 259): "נמצא שאחרי פטוטי דברים שלא מן העניין אין צורך עוד בהוכחה, אבל יש הוכחה על

ה. סיכום ומסקנות

לדעת הרמב"ם משנה היא ספר הלכות. בכל משנה יש הלכה או הלכות. כאשר אומרים על משנה מסוימת שהיא 'משנה ראשונה' המשמעות היא שההלכה שכתובה בה נדחתה מההלכה על ידי 'משנה אחרונה'. לפיכך אם אנו מוצאים לשון 'משנה ראשונה' ו'משנה אחרונה' כבר במשנה עצמה, הכוונה לדעה שנדחתה מההלכה. מכיוון שכבר במקור המשנאי מוזכר הביטוי - הרי שיש לחפש משנה שיש בה את ההלכה החדשה.

כאשר הרמב"ם עושה שימוש בלשון זו, הוא עושה זאת רק במקרים שבהם לא כתוב כך מפורש במשנה, והוא מבקש לומר שדברים אלו המכונים 'משנה ראשונה' הם אינם להלכה. לא מדובר על קובץ משניות קדום אלא על הלכות שאין קשר ביניהן פרט לעובדה שהן נדחו מההלכה על ידי מקור מאוחר.

'משנה ראשונה'! וכל מתחיל יודע ש'משנה ראשונה' פירושה 'הלכה ראשונה'. יתכן שגם הדעות שאלבק חולק עליהן סברו כך, רק ביקשו להדגיש את קדמות המשניות הללו, והעניין ההלכתי שבהן היה פחות משמעותי עבורם. [הערות עורך (ה.ד.): מדברי אלבק שם נראה שעיקר הלשון הקשה היא בהקשר לדיון על נסיבות כתיבתה של מסכת עדיות, ולא בנוגע לעצם הבנת הביטוי 'משנה ראשונה'.]